

Criminal consequence from the perspective of the policy of objectivism and
subjectivism in Iranian criminal law

Behdad Rahmanian ¹

Mostafa Foroutan ²

Alireza Salehi ³

Received: 18 July 2025

Reception: 3 November 2026

Abstract:

The concept of “criminal consequence” in Iranian criminal law can be analyzed from two approaches: objectivism and subjectivism. Objectivism focuses on the objective effects and tangible results of criminal behavior and mainly pursues public order and social security. In contrast, subjectivism, by emphasizing the psychological element (the perpetrator’s intent), prioritizes individual justice and the place of morality in criminal liability. Each of these two approaches has its own strengths and weaknesses; objectivism is associated with the ease of proving crime and ensuring public deterrence, but sometimes ignores individual justice, while subjectivism, by ensuring individual justice, suffers from the difficulty of proving criminal intent and reducing public deterrence.

In Iranian criminal law, a combination of these two approaches is evident; In intentional crimes such as murder, attention to the psychological element (subjectivity) is the main criterion, while in unintentional crimes such as manslaughter, the harmful result and the causal relationship (objectivity) are the basis for criminal liability. This article examines these two approaches using a descriptive-analytical method and shows that the Iranian criminal justice system, by adopting an integrated model, is trying to establish a balance between individual justice and social order. Finally, it is suggested that future reforms in this area, by utilizing new means of proof and mitigating approaches such as reducing punishment in certain circumstances, will help to further realize criminal justice.

¹Department of Law, Shiraz Branch, Islamic Azad University, Shiraz, Iran

²Department of Law, Shiraz Branch, Islamic Azad University, Shiraz, Iran (Corresponding author)

³Department of Law, Shiraz Branch, Islamic Azad University, Shiraz, Iran

<http://doi.org/10.30510/pscci.2025.554583.1355>

نتیجه مجرمانه از منظر سیاست عینی‌گرایی و ذهنی‌گرایی در حقوق کیفری ایران

^۱ بهداد رحمانیان

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۲۷

^۲ مصطفی فروتن

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۲

^۳ علیرضا صالحی

چکیده

مفهوم «نتیجه مجرمانه» در حقوق کیفری ایران، از دو رویکرد عینی‌گرایی و ذهنی‌گرایی قابل تحلیل است. عینی‌گرایی بر تأثیرات عینی و نتایج ملموس رفتار مجرمانه تمرکز دارد و عمدتاً نظم عمومی و امنیت اجتماعی را دنبال می‌کند. در مقابل، ذهنی‌گرایی با تأکید بر عنصر روانی (قصد و نیت مرتکب)، عدالت فردی و جایگاه اخلاق را در مسئولیت کیفری اولویت می‌بخشد. این دو رویکرد، هر یک نقاط قوت و ضعف خاص خود را دارند؛ عینی‌گرایی با سهولت اثبات جرم و تأمین بازدارندگی عمومی همراه است اما گاه عدالت فردی را نادیده می‌گیرد، درحالی‌که ذهنی‌گرایی با تضمین عدالت فردی از دشواری اثبات قصد مجرمانه و کاهش بازدارندگی عمومی رنج می‌برد. در حقوق کیفری ایران، تلفیقی از این دو رویکرد به چشم می‌خورد؛ در جرایم عمدی نظیر قتل، توجه به عنصر روانی (ذهنی‌گرایی) اصلی‌ترین معیار است، درحالی‌که در جرایم غیرعمدی، مانند قتل ناشی از بی‌احتیاطی، نتیجه زیان‌بار و رابطه علیت (عینی‌گرایی) مبنای مسئولیت کیفری قرار می‌گیرد. این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی به بررسی این دو رویکرد پرداخته و نشان می‌دهد که نظام عدالت کیفری ایران با اتخاذ مدل تلفیقی، تلاش دارد میان عدالت فردی و نظم اجتماعی توازن برقرار کند. درنهایت، پیشنهاد می‌شود که اصلاحات آینده در این حوزه با بهره‌گیری از ابزارهای جدید اثبات و رویکردهای تعدیلی همچون تخفیف مجازات در شرایط خاص، به تحقق بیش‌تر عدالت کیفری کمک نماید.

کلیدواژه‌ها: نتیجه مجرمانه، عینی‌گرایی، ذهنی‌گرایی، حقوق کیفری ایران، عدالت فردی، نظم اجتماعی.

^۱ گروه حقوق، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران

^۲ گروه حقوق، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران (نویسنده مسئول)

^۳ گروه حقوق، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران

نتیجه مجرمانه یکی از ارکان اساسی در تعیین مسئولیت کیفری است که میان دو رویکرد مهم حقوق کیفری، یعنی عینی‌گرایی و ذهنی‌گرایی، محل مناقشه قرار دارد. این مفهوم در حقوق کیفری ایران، تحت تأثیر اصول فقه اسلامی و قواعد عدالت اجتماعی، نقشی تعیین‌کننده در تفسیر قانون و صدور احکام قضایی ایفا می‌کند. ساختار تلفیقی حقوق ایران باعث شده است که در مواجهه با انواع جرایم (عمدی و غیرعمدی) به صورت جداگانه به مولفه‌های روانی و مادی جرم توجه شود. بررسی این موضوع از منظر دو رویکرد مذکور اهمیت خاصی دارد، زیرا شفاف‌سازی معیارهای مسئولیت کیفری موجب افزایش انسجام نظام عدالت کیفری و کاهش اختلاف‌نظرهای حقوقی-قضایی خواهد شد (اردبیلی، ۱۳۹۸، ج ۲، ص ۳۸۲؛ نوربها، ۱۳۹۶، ص ۱۵۸) در حقوق کیفری ایران، بعضی از جرایم عمدی، همچون قتل یا سرقت، بر پایه قصد و نیت مرتکب تحلیل می‌شوند، در حالی که در جرایم غیرعمدی، مانند قتل ناشی از بی‌احتیاطی، نتیجه مجرمانه و رابطه علیت میان فعل و زیان وارده مورد بررسی قرار می‌گیرد. این رویکرد تلفیقی باعث شده است که میان عدالت فردی و نظم عمومی، چالش‌هایی به وجود آید. به عبارتی، عینی‌گرایی به دلیل تمرکز بر نتیجه زیان‌بار ممکن است انگیزه اخلاقی و روانی مرتکب را نادیده بگیرد، در حالی که ذهنی‌گرایی با تأکید بر نیت ممکن است امکان اثبات مسئولیت در جرایم غیرعمد را محدود سازد (گلدوزیان، ۱۳۹۷، ص ۱۴۴؛ محمد صادقی، ۱۳۹۵، ص ۱۸۹). با وجود تلاش‌های گسترده در حقوق کیفری ایران برای ایجاد توازن میان این دو رویکرد، هنوز سوالاتی مطرح است: معیار اصلی تشخیص مسئولیت کیفری در جرایم عمدی و غیرعمدی چیست؟ آیا می‌توان مدل واحدی برای تحلیل نتیجه مجرمانه در همه جرایم ارائه کرد؟ چگونه می‌توان عدالت فردی و نظم اجتماعی را در تعیین مسئولیت کیفری تلفیق نمود؟ این پژوهش به دنبال دستیابی به اهداف زیر است:

➤ تبیین نقاط ضعف و قوت دو رویکرد ذهنی‌گرایی و عینی‌گرایی در تحلیل نتیجه مجرمانه

➤ ارائه مدل تلفیقی مناسب برای نظام حقوق کیفری ایران با توجه به اصول فقهی و قانونی.

➤ بررسی امکان تعدیل مجازات با توجه به شرایط روانی و اجتماعی مرتکب

فرضیه اصلی این پژوهش آن است که نظام کیفری ایران با بهره‌گیری از تلفیق عینی‌گرایی و ذهنی‌گرایی، در تحلیل نتیجه مجرمانه می‌تواند عدالت فردی و اجتماعی را به طور هم‌زمان تأمین نماید.

این پژوهش به روش کتابخانه‌ای و تحلیلی انجام شده است و بر اساس مطالعه منابع معتبر حقوق کیفری ایران، تجزیه و تحلیل مواد قانونی مرتبط، و بررسی کتب و مقالات تخصصی صورت گرفته است. منابعی همچون کتب اردبیلی (۱۳۹۸، ج ۱ و ۲)، گلدوزیان (۱۳۹۷)، نوربها (۱۳۹۶) و محمد صادقی (۱۳۹۵) به عنوان مبانی نظری پژوهش مورد

استفاده قرار گرفته‌اند. همچنین، از اصول فقهی به‌ویژه مفاهیم مرتبط با قصد و تقصیر در استنباط شرعی برای تحلیل‌های موضوعی بهره‌گیری شده است (اردبیلی، ۱۳۹۸، ص ۳۸۲؛ گلدوزیان، ۱۳۹۷، ص ۱۴۶؛ نوربها، ۱۳۹۶، ص ۱۸۵).

۳. مبانی نظری و پیشینه پژوهش

۳.۱ تعریف «نتیجه مجرمانه» در حقوق کیفری

در حقوق کیفری، «نتیجه مجرمانه» به پیامد خارجی و ملموس رفتار مجرمانه اشاره دارد که عنصر مادی جرم را تکمیل می‌کند. این نتیجه می‌تواند زیان به منافع مشروع دیگران یا اختلال در نظم عمومی جامعه را شامل شود. نتیجه مجرمانه معمولاً به شکل آثار مادی (مانند مرگ در قتل) یا غیرفیزیکی (مانند تخلفات مالی) ظاهر می‌شود و یکی از مهم‌ترین معیارهای انتساب مسئولیت کیفری است (اردبیلی، ۱۳۹۸، ج ۱، ص ۲۱۸). در بسیاری از نظام‌های حقوقی، عنصر نتیجه یکی از ارکان تعریف جرم است؛ به گونه‌ای که جرمی بدون تحقق نتیجه قابل انتساب به مرتکب نیست، مگر در جرایم مطلق که نیازمند نتیجه مادی خاصی نیستند (مانند نگهداری مواد مخدر) (گلدوزیان، ۱۳۹۷، ص ۱۱۵).

ابعاد نتیجه مجرمانه، بعد عینی و بعد ذهنی، می‌باشد که در نگاه عینی‌گرا، نتیجه مجرمانه تنها به رخداد قابل مشاهده و ملموس ناشی از رفتار مرتکب اطلاق می‌شود که توسط قواعد علیت اثبات‌پذیر است (رایجیان اصلی، ۱۳۹۵، ص ۸۵). مثال: در قتل، نتیجه مجرمانه مرگ قربانی است؛ این نتیجه تنها در صورت وجود رابطه علیت میان رفتار مرتکب و مرگ محقق می‌شود.

بعد ذهنی: از منظر ذهنی‌گرایی، علاوه بر آثار خارجی، قصد و نیت مرتکب در ایجاد نتیجه نیز بخشی از تعریف نتیجه مجرمانه است. به بیان دیگر، نتیجه زمانی مجرمانه است که تحقق آن خواست و اراده فرد نیز بوده باشد (نوربها، ۱۳۹۶، ص ۱۳۴).

نتیجه مجرمانه در حقوق کیفری ایران

قانون مجازات اسلامی معمولاً نتیجه مجرمانه را در جرایم عمدی و غیرعمدی مورد توجه قرار می‌دهد. این نگاه ترکیبی در مواد مرتبط با قتل عمد (ماده ۲۹۰) و قتل شبه‌عمد (ماده ۲۹۱) مشخص است: در قتل عمد، نتیجه مجرمانه باید معلول قصد و اراده واقعی مرتکب باشد، اما در قتل غیرعمد، صرف تحقق نتیجه و تقصیر کافی است (اردبیلی، ۱۳۹۸، ج ۲، ص ۳۱۲).

۳.۲ جایگاه نتیجه در عنصر مادی جرم

عنصر مادی جرم شامل رفتار مجرمانه، اوضاع و احوال لازم و نتیجه مجرمانه است. نتیجه مجرمانه به‌عنوان مکمل رفتار، نقشی کلیدی در تعیین تحقق جرم دارد و می‌تواند جرم را از جرایم مطلق (که نیازی به نتیجه ندارند) به جرایم مقید تقسیم کند.

۱. جایگاه نظری نتیجه در عنصر مادی

عنصر مادی جرم، بیانگر آن دسته از اعمال یا ترک اعمالی است که منجر به ورود ضرر به شخص یا جامعه می‌شوند. نتیجه مجرمانه عمدتاً در سه دسته از جرایم اهمیت دارد: جرایم مقید: جرایمی که تحقق نتیجه شرط وقوع آن‌هاست، مانند قتل یا سرقت. در این موارد، نتیجه بخشی از ماهیت جرم است (محمدصادقی، ۱۳۹۴، ص. ۲۱۴). جرایم غیرعمدی: در این نوع جرایم، عنصر مادی شامل فعل زیان‌بار (ناشی از بی‌احتیاطی)، رابطه علیت، و نتیجه مجرمانه است. این جرایم بر رویکرد عینی‌گرایی استوارند، زیرا نیازی به قصد ارتکاب جرم ندارند (آخوندی، ۱۳۹۶، ص. ۱۰۲). جرایم عمدی: در این جرایم، تحقق نتیجه باید ناشی از قصد مستقیم یا غیرمستقیم مرتکب باشد و عنصری است که رویکرد ذهنی‌گرایی بر آن تأکید دارد (نوربها، ۱۳۹۶، ص. ۱۴۷).

۲. رابطه علیت و نقش آن در اثبات نتیجه مجرمانه

رابطه علیت میان رفتار مجرمانه و نتیجه زیان‌بار، اهمیت ویژه‌ای دارد. برای پیوند عنصر مادی و نتیجه، سه شرط اصلی موجود است:

- رفتار مرتکب دلیل مستقیم یا غیرمستقیم نتیجه باشد.
- هیچ عامل خارجی جانشین رفتار مرتکب برای ایجاد نتیجه نشود.
- نتیجه مجرمانه قابل پیش‌بینی و اجتناب‌ناپذیر باشد (اردبیلی، ۱۳۹۸، ج ۲، ص. ۳۴۰).

۳. نتیجه مجرمانه و تفکیک جرایم عمدی و غیرعمدی

جایگاه نتیجه در جرایم عمدی و غیرعمدی تفاوت‌های مهمی دارد: در جرایم عمدی، تحقق نتیجه باید ناشی از رفتار آگاهانه و ارادی باشد. مثال: قتل عمد (ماده ۲۹۰ قانون مجازات اسلامی). در جرایم غیرعمدی، نیازی به سوءنیت نیست و نتیجه مجرمانه تنها بر اساس رابطه علیت بررسی می‌شود. مثال: قتل ناشی از تصادف رانندگی (ماده ۲۹۱). در حقوق کیفری ایران، رویکردهای عینی‌گرایی و ذهنی‌گرایی در تعیین جایگاه نتیجه مجرمانه نقش اساسی دارند: عینی‌گرایی در تحلیل نتیجه مجرمانه به آثار قلیل مشاهده رفتار مرتکب توجه دارد. این رویکرد در جرایمی نظیر قتل شبه‌عمد یا جرایم ناشی از تقصیر (تصادفات) غالب است (نوربها، ۱۳۹۶، ص. ۱۴۵). تقصیر مادی (بی‌احتیاطی، بی‌مبالاتی) جنبه اصلی اثبات مسئولیت کیفری است و نیت مرتکب بررسی نمی‌شود. ذهنی‌گرایی، بر وجود سوءنیت یا قصد خاص در ایجاد نتیجه تمرکز دارد. نتیجه زمانی جنبه مجرمانه پیدا می‌کند که پیش‌بینی و اراده مرتکب در تحقق آن دخیل باشد (رایجیان اصلی، ۱۳۹۵، ص. ...).

۱۴۲). مثال: در قتل عمد، تحقق نتیجه مجرمانه باید به اثبات قصد قبلی مرتکب وابسته باشد.

این دو رویکرد در نظام کیفری ایران به صورت تلفیقی استفاده می‌شوند. در جرایمی مثل قتل یا ضرب و جرح عمدی، جنبه ذهنی برتری دارد، در حالی که در جرایم غیرعمدی یا مبتنی بر تقصیر، نتیجه بر اساس نگاه عینی بررسی می‌شود (اردبیلی، ۱۳۹۸، ج ۲، ص. ۳۵۷).

۳.۳. مروری اجمالی بر پیشینه نظری (مطالعات داخلی و خارجی)

الف) مطالعات و نظریات داخلی

۱. محمدعلی اردبیلی (۱۳۹۸)

اردبیلی در کتاب «حقوق جزای عمومی» با بهره‌گیری از تحلیل تطبیقی، عنصر مادی و به‌ویژه نتیجه مجرمانه را در نظام حقوقی ایران بررسی می‌کند. وی معتقد است که «در حقوق ایران، تلفیق دو رویکرد عینی و ذهنی، به تبعیت از فقه امامیه، وجه غالب دارد؛ به‌طوری که در جرایم عمدی، عنصر روانی و در جرایم غیرعمدی، نتیجه مادی اهمیت می‌یابد» (اردبیلی، ۱۳۹۸، ج ۲، ص ۳۵۷). او بر ضرورت تکمیل مسئولیت کیفری با توجه به هر دو بعد تأکید نموده است.

۲. ایرج گلدوزیان (۱۳۹۷):

گلدوزیان در کتابش، ضمن تشریح تمایز عناصر مادی و معنوی جرم، یادآوری می‌کند که «در مبنای مسئولیت کیفری در حقوق ایران، پیوند علیت میان رفتار و نتیجه اهمیت بنیادین دارد» (گلدوزیان، ۱۳۹۷، ص ۱۱۸). به باور او، عنصر ذهنی در جرایم عمدی و عنصر عینی در جرایم غیرعمدی، نوع مسئولیت کیفری را تعیین می‌کند.

۳. رضا نوربها (۱۳۹۶):

نوربها تصریح می‌کند: «اثبات قصد و نیت مرتکب (ذهنی‌گرایی) گرچه تضمین‌کننده عدالت فردی است، اما در بسیاری از جرایم، صرف وقوع نتیجه (عینی‌گرایی) مبنای مسئولیت قرار می‌گیرد» (نوربها، ۱۳۹۶، ص ۱۴۵). وی در نقد افراط در هر رویکرد، توازن و هم‌وزنی آن‌ها را لازمه تأمین عدالت می‌داند.

۴. کاظم رایجیان اصلی (۱۳۹۵):

او عناصر سه‌گانه جرم را با تأکید بر رابطه علیت و جایگاه نتیجه مجرمانه در فقه و قوانین ایران تشریح می‌کند و می‌نویسد: «در برخی جرایم، مثل قتل عمد، عنصر معنوی نقشی کلیدی دارد و در برخی دیگر مثل قتل غیرعمد، بررسی نتیجه مادی و تقصیر کافی است» (رایجیان اصلی، ۱۳۹۵، ص ۱۴۲).

ب) مطالعات و نظریات خارجی

۱. گارسون و دیگران (۲۰۱۳) (Garçon et al):

در ادبیات حقوق کیفری فرانسه، «نتیجه جرم» در غالب نظام‌ها بر اساس دیدگاه عینی تعریف می‌شود و مسئولیت کیفری غالباً بر وقوع نتیجه غیرقانونی مبتنی است. با این

حال، در جرایم مبتنی بر سوءنیت، قصد (intention) اهمیت دارد و به تفکیک جرایم دولتی و جرایم مبتنی بر نتیجه می‌پردازند (A., Droit pénal général, Garçon ۱۱۷, p. ۲۰۱۳).
۲. اسمیت و هوگان, ۲۰۲۱ (Smith & Hogan):

در تحلیل حقوق کیفری انگلستان، عنصر معنوی (mens rea) و عنصر مادی (actus reus) به طور جداگانه تشریح شده‌اند و نتیجه مجرمانه معمولاً بخشی از actus reus است. آنان می‌نویسند: «در جرایم نتیجه‌محور، رابطه علت و معلولی میان رفتار و نتیجه شرط اساسی است و، در صورت نبود رابطه علیت، مسئولیت منتفی خواهد بود؛ اما در سایر جرایم، سوءنیت معیار اصلی است» (Smith & Hogan, ۱۲۲, p. ۲۰۲۱).
۳. پل رابینسون (Paul Robinson, ۲۰۱۳):

رابینسون در اثر خود پیرامون تطبیق نظریه‌های مسئولیت کیفری، بیان می‌کند: «در مدل‌های کلاسیک انگلوساکسون، تأکید بر قصد و ذهنیت (subjectivism) یکی از ابزارهای تضمین عدالت فردی است؛ اما در جرایم ناشی از غفلت یا تقصیر، نتیجه مادی و رابطه علیت کافی تلقی می‌شود» (Robinson, P., ۹۶, p. ۲۰۱۳nd ed, ۲).
(Criminal Law,

ج) جمع‌بندی پیشینه و جایگاه در ایران

مطالعات داخلی عملاً بر تلفیق دو رویکرد با الهام از مبانی فقهی تأکید دارند و معتقدند قوانین کیفری ایران در موارد مختلف، بسته به ماهیت جرم، عناصری از هر دو رویکرد را می‌پذیرد. در نظام‌های خارجی نیز، به ویژه در فرانسه و کشورهای کاملاً، تفاوت‌های مفهومی وجود دارد، اما وجه مشترک آن‌ها، ضرورت وجود نتیجه (عینی) در کنار قصد (ذهنی) در مسئولیت کیفری است؛ هر کدام برای برخی از انواع جرایم معیار اصلی‌اند.

۴. عینی‌گرایی در تبیین نتیجه مجرمانه

۴.۱. ریشه‌های فلسفی و حقوقی

عینی‌گرایی به عنوان یکی از مفهوم‌های بنیادین در حقوق کیفری، بر واقعیت عینی و تأثیرات ملموس جرم تمرکز دارد. این رویکرد ریشه در فلسفه اثبات‌گرایی و نظریات کلاسیک حقوق کیفری دارد که جرم را پدیده‌ای اجتماعی و قابل مشاهده می‌دانند. در نظام حقوق کیفری ایران، این دیدگاه تحت تأثیر اصول فقه اسلامی و مفاهیم عقلانیت اجتماعی شکل گرفته است. استفاده از این رویکرد در مواردی نظیر جرایم غیرعمدی و جرایمی که عنصر روانی در آن کمتر اهمیت دارد، به منظور تحقق نظم عمومی و پیشگیری از رفتارهای خطرناک اجرا می‌شود (اردبیلی، ۱۳۹۸، ج ۲، ص ۳۶۵؛ نوربها، ۱۳۹۶، ص ۱۷۲).

۴.۲. معیارهای شناسایی نتیجه مجرمانه

در تحلیل عینی‌گرایی، نتیجه مجرمانه از طریق معیارهای مشخص و قابل مشاهده ارزیابی می‌شود:

رابطه علیت مادی:

بررسی ارتباط سببی میان فعل مرتکب و وقوع نتیجه مجرمانه (مانند مرگ، آسیب مالی، یا خسارت جانی) از ارکان اصلی این رویکرد است. رابطه علیت اغلب از طریق شواهد فیزیکی و گزارش‌های کارشناسی اثبات می‌شود (نوربها، ۱۳۹۶، ص ۱۷۵). برای مثال، در قتل غیرعمد، اثبات اینکه ضربه غیرمستقیم وسیله‌ای بوده است که به مرگ منجر شده، جهت شناسایی نتیجه مجرمانه کافی است (محمد صادقی، ۱۳۹۵، ص ۱۸۵).

ابزار جرم و آثار بیرونی:

این معیار به استفاده از ابزارها یا وسایل جرم (مانند سلاح گرم یا وسیله نقلیه) و تأثیرات بیرونی آن توجه دارد. عینی‌گرایی بیشتر به آثار ملموس مثل نوع ابزار، شدت آسیب، و نتایج فیزیکی جرم وابسته است تا انگیزه یا قصد مجرمانه (گلدوزیان، ۱۳۹۷، ص ۱۴۶).

۴.۳. مزایا و محدودیت‌ها

رویکرد عینی‌گرایی دارای مزایا و محدودیت‌های زیر است:

مزایا:

- سهولت در اثبات نتیجه مجرمانه به دلیل تمرکز بر شواهد خارجی و فیزیکی.
- تضمین نظم عمومی با مسئولیت‌پذیری بیشتر مرتکبان جرایم خطرناک.
- امکان پیشگیری از رفتارهای خطرناک و بازدارندگی اجتماعی.

محدودیت‌ها:

- غفلت از انگیزه و شرایط روانی مرتکب.
- احتمال تنبیه ناعادلانه افراد با انگیزه‌های غیرمجرمانه، اما با آثار جسمی یا مالی زیان‌بار.
- عدم توجه به تأثیر شرایط اجتماعی و فردی بر وقوع جرم (اردبیلی، ۱۳۹۸، ج ۲، ص ۳۶۵؛ نوربها، ۱۳۹۶، ص ۱۵۸).

۴.۴. نمونه‌های قضایی و نظری حقوقدانان ایرانی

در نظام قضایی ایران، نمونه‌های متعددی از استفاده رویکرد عینی‌گرایی در تحلیل نتیجه مجرمانه وجود دارد: در پرونده‌های تصادفات رانندگی منجر به فوت، توجه قضات بیشتر معطوف به رابطه علیت میان فعل (رانندگی بی احتیاط) و نتیجه (مرگ) است تا قصد و انگیزه مرتکب (محمد صادقی، ۱۳۹۵، ص ۱۸۶).

در پرونده‌های مربوط به قتل غیرعمدی، مانند پرتاب شیء خطرناک، نتیجه بیرونی و سطح آسیب‌پذیری قربانی، مبنای اصلی مسئولیت کیفری بوده است (گلدوزیان، ۱۳۹۷، ص ۱۴۵).

حقوقدانان ایرانی نظیر دکتر نوربها نیز تأکید دارند که در عینی گرای، «نتیجه» به عنوان یک پدیده خارجی و قابل مشاهده، محور اصلی قضاوت حقوقی قرار می گیرد (نوربها، ۱۳۹۶، ص ۱۸۱).

ذهنی گرای در تبیین نتیجه مجرمانه

۱. مفهوم عینی گرای در نتیجه مجرمانه

عینی گرای در حقوق کیفری به رویکردی اشاره دارد که تمرکز اصلی اش بر وقوع نتایج مادی و ملموس رفتار مجرمانه است و ارتباطی به نیت یا قصد مجرم ندارد. در این نگاه، مسئولیت کیفری زمانی تعریف می شود که میان رفتار ارتكابی و نتیجه زیانبار رابطه علی و وثیقی وجود داشته باشد. بنابراین، تأکید این نظریه بر واقعیت خارجی جرم و تأثیر آن بر جامعه یا قربانی است (اردبیلی، ۱۳۹۸، ج ۲، ص ۳۵۷). در نظام حقوقی ایران، عینی گرای به ویژه در جرایم ناشی از تقصیر (مانند قتل غیر عمد) نقش برجسته ای دارد، چراکه در این جرایم، صرف نظر از قصد و نیت مرتکب، نتیجه مادی به رفتار فرد قابل انتساب است و وقوع آن شرط اصلی مسئولیت کیفری است (نوربها، ۱۳۹۶، ص ۱۴۸).

۲. مبانی عینی گرای در حقوق کیفری ایران

الف) استناد به اصل عدالت اجتماعی

در رویکرد عینی گرای، به جای توجه به عدالت فردی مبتنی بر قصد و نیت، هدف اصلی حفظ نظم و عدالت اجتماعی است. بنابراین، جرایم غیر عمدی همچون قتل در تصادفات رانندگی، که قصد انجام جرم از سوی مرتکب وجود ندارد اما نتیجه زیانبار بر جامعه تحمیل شده است، در این نظریه متمرکز است (گلدوزیان، ۱۳۹۷، ص ۱۱۵).

ب) رابطه علیت و اهمیت اثبات آن

عنصر کلیدی در رویکرد عینی گرای، اثبات رابطه علیت میان رفتار مرتکب و نتیجه مجرمانه است. اگر رفتار شخص به عنوان عامل اصلی وقوع نتیجه محسوب شود و هیچ عامل خارجی آن را قطع نکرده باشد، مسئولیت کیفری قابل انتساب است (اردبیلی، ۱۳۹۸، ج ۲، ص ۳۴۰). مثال: در ماده ۲۹۱ قانون مجازات اسلامی درباره قتل شبه عمد، اثبات تقصیر و رابطه علیت میان رفتار مرتکب و مرگ قربانی، اساس مسئولیت کیفری را تشکیل می دهد.

ج) رعایت مصلحت عمومی و سادگی در اجرا

از منظر عینی گرای، یکی از اهداف مهم توجه به نتایج خارجی، سادگی در اجرا و اثبات جرم است. چراکه بررسی نیت و قصد مرتکب (ذهنی گرای) ممکن است منجر به تیره افراد و فرار از مسئولیت کیفری شود، در حالی که اثبات نتیجه مادی، فرآیندی ساده و ملموس دارد (رایجیان اصلی، ۱۳۹۵، ص ۱۴۵).

د) تفکیک جرایم نتیجه‌محور و مطلق در حقوق ایران

بر اساس رویکرد عینی‌گرا:

- در جرایم مقید، تحقق نتیجه شرط اساسی است. مانند قتل عمد یا سرقت که نتیجه (مرگ یا بردن مال) جزئی از تعریف جرم است.
- در جرایم مطلق، صرف ارتکاب فعل جرم است و نیازی به نتیجه مادی نیست. مانند نگهداری مواد مخدر.
- در ایران، این تفکیک به صراحت در قوانین کیفری تأیید شده است (گلدوزیان، ۱۳۹۷، ص ۱۱۹).

۳. مزایا و چالش‌های عینی‌گرایی در نظام قضایی ایران

الف) نقاط قوت عینی‌گرایی

واقع‌گرایی و عمومیت‌پذیری:

عینی‌گرایی با تأکید بر نتایج ملموس، عدالت عمومی را پیگیری می‌کند و از تمرکز صرف بر نیات که ممکن است قابل اثبات نباشند، جلوگیری می‌نماید (اردبیلی، ۱۳۹۸، ج ۲، ص ۳۵۹).

حفظ حقوق اجتماعی:

این رویکرد بر پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی ناشی از جرایم بدون سوءنیت تأکید دارد و مسئولیت افراد را فارغ از قصد و انگیزه‌شان مطرح می‌کند.

ساده‌سازی در اثبات جرم:

نظام قضایی به‌جای بررسی نیت و عوامل ذهنی می‌تواند صرفاً وقوع نتیجه مادی و رابطه علیت را مورد ارزیابی قرار دهد (نوربها، ۱۳۹۶، ص ۱۴۶).

ب) چالش‌ها و انتقادات

نقض عدالت فردی:

عینی‌گرایی ممکن است موجب مجازات افرادی گردد که قصد ارتکاب جرم یا آسیب رساندن را نداشته‌اند. مثال: یک تصادف رانندگی که صرفاً ناشی از غفلت بوده است، ممکن است منجر به مجازاتی نابرابر با نیت واقعی فرد شود.

عدم توجه به قصد و انگیزه:

مخالفان این رویکرد معتقدند که عدالت حقیقی زمانی برقرار است که نیت مجرم نیز در کنار نتیجه بررسی شود (رایجیان اصلی، ۱۳۹۵، ص ۱۴۷).

سخت‌گیری بیش‌ازحد بر جرایم تقصیری:

در جرایم غیرعمد، صرف وجود تقصیر و وقوع نتیجه، می‌تواند بار سنگین مسئولیت کیفری بر اشخاص تحمیل کند، حتی اگر فاقد سوءنیت باشند.

۴. عینی‌گرایی در قانون مجازات اسلامی ایران

در قانون مجازات اسلامی، مواد متعددی بر مبنای عینی‌گرایی تنظیم شده‌اند. به عنوان نمونه:

- ماده ۲۹۱: در قتل غیر عمد، صرف‌نظر از قصد مرتکب، وقوع نتیجه زیان‌بار و اثبات رابطه علیت، مبنای مسئولیت است.
 - ماده ۵۰۴: درباره آسیب‌دیدگان در تصادفات کاری (ناشی از عدم رعایت ایمنی)، حتی اگر قصد آسیب وجود نداشته باشد، وقوع نتیجه و رابطه علیت میان رفتار مرتکب و حادثه شرط تحقق جرم است.
 - ماده ۲۹۰: در تعریف قتل عمدی، علاوه بر قصد، قید "رفتار نوعاً کشنده" نشان‌دهنده تأکید قانون‌گذار بر نتیجه جرم است.
- رویکرد عینی‌گرایی در حقوق کیفری ایران، با توجه به مبانی اسلامی و تأکید بر عدالت اجتماعی، در جرایم غیر عمد یا نتیجه‌محور اهمیت بیشتری دارد. این رویکرد اگرچه به حفظ نظم و مصلحت جامعه کمک شایانی می‌کند، اما ممکن است در مواردی، عدالت فردی و اخلاقی را کمرنگ سازد. بنابراین، نگاه تلفیقی و بهره‌گیری از هر دو رویکرد عینی‌گرایی و ذهنی‌گرایی در موارد مقتضی، می‌تواند نظام کیفری ایران را به اهداف عدالت‌محور نزدیک‌تر سازد.

۵. تحلیل مبانی

۵.۱ مبانی فلسفی و روان‌شناختی

مبانی فلسفی و روان‌شناختی در تحلیل نتیجه مجرمانه با تمرکز بر تأثیرات ذهنی مرتکب (ذهنی‌گرایی) و اثرات خارجی جرم (عینی‌گرایی) تعریف می‌شوند.

الف) مبانی فلسفی ذهنی‌گرایی

ذهنی‌گرایی بر اساس مبانی فلسفه آزادی اراده و مسئولیت اخلاقی تعریف می‌شود. به عقیده ایمانوئل کانت، عدالت هنگامی برقرار است که اعمال افراد بر پایه قصد اخلاقی و وجدان آن‌ها سنجیده شود، نه صرفاً پیامدهای ظاهری آن. این دیدگاه تأکید دارد که نیت عامل اصلی در تعریف جرم و مسئولیت کیفری است (کانت، نقل شده در رایجیان اصلی، ۱۳۹۵، ص ۱۶۰).

از منظر حقوقی، این مبنا با هدف تأمین عدالت فردی و محاکمه افراد صرفاً بر اساس اراده آزاد و آگاهانه آن‌ها شکل گرفته است.

ب) مبانی فلسفی عینی‌گرایی

عینی‌گرایی ریشه در فلسفه نتیجه‌گرایی دارد که معتقد است پیامد یک عمل، اصلی‌ترین معیار اخلاقی یا قانونی جرم است. از دیدگاه جان استوارت میل، رفتار انسان تنها زمانی

مستحق مجازات است که به ضرر واقعی دیگری منجر شود، بدون توجه به نیت یا انگیزه آن (Mill as cited in Robinson, ۲۰۱۳ p۹۶) در حقوق کیفری ایران، این مبنا به‌ویژه در جرایم غیر عمدی اهمیت دارد، زیرا تمرکز بر پیامد جرم، نظم عمومی و منافع اجتماعی را تضمین می‌کند.

ج) مبانی روان‌شناختی

رویکردهای روان‌شناختی بیان می‌کنند که رفتار جنایی ناشی از تعامل پیچیده‌ای میان افکار، احساسات، و تصمیمات آگاهانه مجرم است. در این دیدگاه:

- ذهنی‌گرایی بر انگیزه و قصد فرد به‌عنوان عامل روانی اصلی تأکید می‌کند.
- در مقابل، عینی‌گرایی تحلیل رفتار و پیامد را ابزار بهتری برای تضمین نظم اجتماعی می‌داند، چراکه انگیزه یا نیت درونی اغلب قابل مشاهده یا اثبات نیستند (اردبیلی، ۱۳۹۸، ج ۲، ص ۳۵۱).

۵.۲ عنصر روانی (نیت، قصد و انگیزه)

عنصر روانی جرم یکی از ارکان اصلی در اثبات مسئولیت کیفری است و شامل سه بخش اصلی است:

- نیت: آگاهی و خواست فرد در انجام فعل یا ترک فعل.
- قصد: جهت‌گیری دقیق نیت فرد نسبت به نتیجه خاص (قصد مستقیم یا غیرمستقیم).
- انگیزه: دلیل و محرک شخص برای ارتکاب جرم.

الف) نیت و قصد در قانون ایران

در حقوق کیفری ایران، نیت و قصد تمایز آشکاری دارند. ماده ۲۹۰ قانون مجازات اسلامی درباره قتل عمد، نشان‌دهنده آن است که صرف وجود قصد یا انجام رفتار نوعاً کشنده برای اثبات عنصر روانی کافی است. بنابراین:

در جرایم عمدی، قصد و نیت لزوماً بخشی از عنصر روانی هستند.

اما در جرایم غیرعمدی، نیازی به قصد نیست و صرف وقوع نتیجه بر اساس تقصیر (عینی‌گرا) کافی است (رایجیان اصلی، ۱۳۹۵، ص ۱۵۰).

ب) نقش انگیزه در حقوق کیفری ایران

انگیزه به‌طور کلی در تعیین مسئولیت کیفری اثرگذار نیست و تنها در تعیین شدت مجازات، مانند تخفیف یا تشدید آن، نقش دارد. به‌عنوان مثال، انگیزه شرافتمندانه در جرایمی چون قتل ناشی از دفاع مشروع، موجب معافیت یا تخفیف مجازات می‌شود (نورپها، ۱۳۹۶، ص ۱۹۵).

۵.۳ روش‌های اثبات نیت و مشکلات عملی

اثبات نیت در حقوق کیفری، به‌ویژه در نظام‌های متکی بر ذهنی‌گرایی، چالشی بزرگ است؛ چراکه نیت امری ذهنی و درونی است.

الف) روش‌های اثبات نیت در رویه قضایی ایران

- اقرار یا اعتراف: یکی از ساده‌ترین روش‌ها، اقرار متهم به قصد یا نیت مجرمانه است؛ اما امکان فشار یا تحمیل اقرار وجود دارد.
- شهادت شهود و مدارک خارجی: رفتار، گفته‌ها، و شواهد موجود می‌تواند برای استنتاج قصد یا نیت مورد استفاده قرار گیرد (رایجیان اصلی، ۱۳۹۵، ص ۱۵۴).
- قرائن و امارات: قاضی می‌تواند از رفتار پیش و پس از وقوع جرم، مانند برنامه‌ریزی قبلی یا فرار از محل جرم، به وجود نیت مجرمانه پی ببرد (گلدوزیان، ۱۳۹۷، ص ۱۲۵).

ب) مشکلات عملی در اثبات نیت

- غیرقابل مشاهده بودن نیت: چون نیت امری ذهنی است، اثبات آن به صورت قطعی دشوار یا حتی غیرممکن است.
- امکان تظاهر یا انکار: مرتکب ممکن است نیت واقعی خود را انکار یا تظاهر سازی کند. ابهام در تشخیص انگیزه یا قصد: ممکن است انگیزه‌ای موجه (مانند کمک به دیگری) با قصدی مجرمانه (مانند آسیب به فرد) همراه باشد که تشخیص تمایز آن‌ها دشوار است (اردبیلی، ۱۳۹۸، ج ۲، ص ۳۷۵).

۵.۴ نقدها و دیدگاه‌های موافق/مخالف در فقه و کتب حقوقی

الف) نقدها به ذهنی گرایی

- تمرکز بیش از حد بر نیت: تمرکز بر نیت یا قصد مجرم شاید موجب تبرئه افرادی شود که رفتار آن‌ها به نتایج زیانباری منجر شده است، اما ادعای نیت غیرمجرمانه دارند. به عنوان مثال، در قتل ناشی از خشونت‌های خیابانی، اگر مرتکب ادعا کند قصد قتل نداشته است، اثبات جرم دشوار می‌شود (نوربها، ۱۳۹۶، ص ۱۹۸).
- ضعف در تضمین نظم عمومی: از منظر عینی گرایی، ذهنی گرایی ممکن است نظم عمومی را مختل کند، زیرا تأکید بیش از حد بر نیت به فرار از مسئولیت کیفری می‌انجامد (رایجیان اصلی، ۱۳۹۵، ص ۱۵۵).

ب) نقدها به عینی گرایی

- نادیده گرفتن عدالت فردی: عدم توجه به قصد واقعی افراد، موجب مجازات کسانی می‌شود که عملاً نیت مجرمانه نداشته‌اند؛ مانند کارفرمایی که به دلیل نقص فنی یک وسیله، موجب مرگ کارگر خود شده است.
- عدم توجه به ویژگی‌های انسانی:

نادیده گرفتن انگیزه‌ها ممکن است موجب قضاوت ناعادلانه درباره افرادی شود که رفتارشان تحت تأثیر شرایط خاص انجام شده است (اردبیلی، ۱۳۹۸، ج ۲، ص ۳۷۸).

ج) دیدگاه‌های موافق در فقه اسلامی

در فقه اسلامی، هر دو رویکرد ذهنی و عینی به صورت تلفیقی مورد توجه قرار گرفته‌اند: در جرایم عمدی، نقش قصد و نیت قطعی و غیرقابل انکار است (مانند قتل عمد، قصاص: تحریرالوسیله، ج ۲، ص ۱۴۵).

اما در جرایم غیرعمدی، صرفاً به وقوع نتیجه و اثبات رابطه علیت، بدون بررسی قصد، بسنده می‌شود. این نگاه مبتنی بر حفظ مصلحت عمومی است.

۶.۴. تحلیل تطبیقی کاربرد عینی‌گرایی و ذهنی‌گرایی در پرونده‌های عملی

۶.۱ بررسی مواد مرتبط در قانون مجازات اسلامی

قانون مجازات اسلامی رویکردی تلفیقی از عینی‌گرایی و ذهنی‌گرایی را به کار گرفته است. مواد مختلف این قانون نشان‌دهنده این است که در برخی موارد بر عنصر روانی (نیت و قصد) تأکید شده، در حالی که در موارد دیگر صرف وقوع نتیجه و احراز رابطه علیت کافی است.

الف) جرایم عمدی و تأکید بر ذهنی‌گرایی

➤ قتل عمدی (ماده ۲۹۰ قانون مجازات اسلامی):

در این ماده، قانون‌گذار تحقق قتل عمدی را مشروط به قصد و عمد مرتکب نسبت به نتیجه (یعنی مرگ) کرده است. به عبارت دیگر، در جرایم عمدی، قصد و نیت به عنوان رکن اساسی مسئولیت کیفری محسوب می‌شود. مثال: طبق تبصره ماده، اگر فردی رفتار نوعاً کشنده انجام دهد (مثلاً وارد کردن ضربه سنگین با چاقو)، حتی اگر ادعا کند قصد قتل نداشته، عمل او قتل عمد تلقی می‌شود. در این مورد، رویکردی میان عینی‌گرایی و ذهنی‌گرایی حاکم است (گلدوزیان، ۱۳۹۷، ص ۱۳۲).

➤ جرایم دارای سوءنیت خاص:

جرایمی مانند خیلنت‌دراملنت (ماده ۶۷۴ قانون تعزیرات) یا جعل (مواد ۵۲۳ به بعد)، که در آن‌ها نیت خاصی از قبیل تقلب، ضرر زدن یا کسب منفعت شرط تحقق جرم است، نمونه‌ای از تأکید حقوق کیفری ایران بر ذهنی‌گرایی‌اند (محمدصادقی، ۱۳۹۴، ص ۱۳۵).

ب) جرایم غیرعمدی و تأکید بر عینی‌گرایی

➤ قتل غیرعمد (ماده ۲۹۱ قانون مجازات اسلامی):

قتل غیرعمد نمونه‌ای بارز از رویکرد عینی‌گرایی است. در این ماده، نیازی به قصد و نیت خاص مرتکب وجود ندارد و صرف وجود تقصیر (مانند بی‌احتیاطی یا بی‌مبالاتی) و اثبات رابطه علیت میان فعل مرتکب و وقوع نتیجه (مرگ) کافی است. مثال: در تصادفات

راندگی که بر اثر بی احتیاطی، فوتی رخ دهد، مسئولیت مرتکب بر اساس رویکردی کاملاً عینی قابل احراز است (اردبیلی، ۱۳۹۸، ج ۲، ص ۳۶۵).

➤ جرایم بر اساس تقصیر (ماده ۵۰۴):

در مواردی همچون سهل انگاری در رعایت ایمنی محیط کار، مرتکب حتی در صورت فقدان نیت خاص مسئول شناخته می شود. این ماده اصل مسئولیت عینی را برجسته می کند (میرمحمدصادقی، ۱۳۹۵، ص ۱۸۷).

۶.۲ برداشت فقها و دکترین حقوق کیفری ایران

الف) دیدگاه فقها

➤ نقش نیت و قصد در جرایم عمدی (ذهنی گرایی):

از منظر فقه امامیه، عنصر روانی در جرایم عمدی، نظیر قتل عمد یا سرقت، عنصری جدایی ناپذیر از مسئولیت کیفری است. بر اساس نظر فقها، نیت نقش کلیدی در تحقق گناه و مسئولیت مجازات شرعی دارد.

به گفته امام خمینی (ره): «تمایز بین جرایم عمدی و غیرعمدی به انگیزه و قصد جانی بازمی گردد؛ چراکه ریشه در عدالت الهی دارد» (تحریرالوسیله، ج ۲، ص ۳۱۵).

➤ رویکرد عینی گرا در جرایم غیرعمدی:

در جرایمی همچون قتل خطایی، فقه تأکید بر دیه و مسئولیت مدنی دارد. هدف اصلی در این موارد جبران خسارت است، نه اثبات قصد مجرمانه. فقها نیازی به بررسی نیت فرد نمی بینند و تنها وقوع نتیجه و اثبات تقصیر یا بی احتیاطی کافی است (خوئی، کتاب الدیات، ج ۱، ص ۲۴۵).

ب) دکترین حقوقی ایران

➤ تأکید بر عینی گرایی در نظم عمومی:

بسیاری از حقوقدانان تأکید دارند که تمرکز بر نتایج ملموس و پیامدهای رفتاری (رویکرد عینی گرایی) به حفظ نظم عمومی و بازدارندگی کمک می کند. به گفته نوربها (۱۳۹۶، ص ۱۵۶): «نظم عمومی زمانی به خطر می افتد که جرایم ناشی از سوءتقصیر بدون مسئولیت رها شوند».

➤ تضاد میان عدالت فردی و اجتماعی:

برخلاف عینی گرایی، عده ای از حقوقدانان معتقدند که تأکید بیش از حد بر نتیجه، ممکن است به نقض عدالت فردی منجر شود. به گفته گلدوزیان (۱۳۹۷، ص ۱۳۴): «اگر قصد و انگیزه شخص نادیده انگاشته شود، ممکن است افراد بی گناه نیز تحت فشار واقع شوند».

۶.۳ رویه قضایی دادگاهها و دیوان عالی کشور

الف) رویکرد ذهنی گرایی در پرونده های قتل عمدی

➤ رأی دیوان عالی کشور در پرونده قتل عمد:

در یکی از آرای دیوان عالی کشور (رأی شماره ۶۸/۳۰)، قضات تأکید کردند که قتل عمد تنها در صورت وجود قصد مشخص صادر می شود. در این پرونده، رفتار نوعاً کشنده

شخص به عنوان قصد ارتکاب جرم در نظر گرفته شد. این رویکرد نشان‌دهنده تأثیر رویکرد ذهنی‌گرایی در تحلیل عنصر روانی است (اردبیلی، ۱۳۹۸، ج ۱، ص ۳۹۰).

➤ پرونده با ادعای فقدان قصد:

در یک مورد دیگر (رای ۸۹/۱۲۵)، متهم ادعا داشت که قصد او صرفاً سرگرمی بوده و وقوع مرگ قربانی تصادفی و بدون قصد بوده است. دادگاه با رد این ادعا، رفتار خطرناک متهم را عامل اصلی شناخت قصد مجرمانه اعلام کرد (محمدصادقی، ۱۳۹۴، ص ۱۳۷).

ب) رویکرد عینی‌گرایی در پرونده‌های غیر عمدی

➤ قتل در تصادفات رانندگی:

در پرونده‌های مرتبط با حوادث رانندگی، دیوان بر اهمیت اثبات تقصیر و وجود رابطه علیت میان رفتار راننده و وقوع مرگ تأکید دارد. در رأی شماره ۹۰/۴۵۱، دادگاه اعلام کرد که عدم رعایت قوانین راهنمایی و رانندگی، حتی در غیاب نیت مجرمانه، مسئولیت کیفری متهم را اثبات می‌کند (گلدوزیان، ۱۳۹۷، ص ۱۴۲).

➤ حوادث کاری و مسئولیت کارفرما:

در پرونده‌های مرتبط با ایمنی محیط کار، رویه قضایی به به‌کارگیری رویکرد عینی توجه دارد. در یک رأی (کلاسه ۹۲/۲۳۸)، با وجود اینکه کارفرما ادعا داشت نیت آسیب‌رسانی نداشته است، سهل‌انگاری او در ایمن‌سازی محیط کار موجب محکومیت وی شد (میرمحمدصادقی، ۱۳۹۵، ص ۱۴۵).

جمع‌بندی تطبیقی

➤ جرایم عمدی: رویکرد ذهنی‌گرایی در حقوق کیفری ایران غالب است و عنصر

روانی (نیت و قصد) رکن اساسی مسئولیت کیفری محسوب می‌شود.

➤ جرایم غیرعمدی: در این موارد، عینی‌گرایی برتری دارد و عنصر مادی و تقصیر

کافی برای اثبات مسئولیت کیفری است.

➤ نظام قضایی ایران: تلفیقی عمل کرده و با توجه به شرایط، یکی از دو رویکرد

را مورد استفاده قرار می‌دهد.

۱. نقاط قوت و ضعف هر رویکرد در تأمین اهداف عدالت کیفری

الف) رویکرد ذهنی‌گرایی

➤ نقاط قوت:

توجه به عدالت فردی و اخلاق‌گرایی: این رویکرد، مسئولیت کیفری را تنها به کسانی منتسب می‌کند که قصد و نیت مجرمانه داشته‌اند و از این طریق عدالت فردی به‌خوبی رعایت می‌شود. به عنوان مثال، در جرایم عمدی مانند قتل عمد، تمرکز بر نیت و قصد مرتکب، تضمینی برای تفکیک مجرمان واقعی از اشخاص خطاکار اما بدون نیت مجرمانه است (اردبیلی، ۱۳۹۸، ج ۱، ص ۳۱۰).

حفظ آزادی اراده و حاکمیت اراده آزاد: با تأکید بر عنصر روانی، ذهنی گرایی آزادی اراده فرد را اصل می‌داند و رفتار غیر عمدی یا اتفاقی را لزوماً مستوجب مجازات نمی‌داند.

➤ نقاط ضعف:

تحدید بازدارندگی عمومی قوانین: این رویکرد ممکن است با نادیده گرفتن نتایج زیان‌بار رفتار، بازدارندگی کافی را برای جرایم تأمین نکند. به‌ویژه در جرایم غیر عمدی، تأکید بیش‌ازحد بر نیت می‌تواند موجب کاهش پاسخگویی افراد شود (نوربها، ۱۳۹۶، ص ۱۷۲).

اثبات دشوار نیت: از آنجا که نیت امری درونی است، در عمل اثبات آن مشکل‌آفرین است و ممکن است مجرمان واقعی از مجازات فرار کنند.

ب) رویکرد عینی گرایی

➤ نقاط قوت:

تضمین نظم و امنیت عمومی: عینی گرایی، با تمرکز بر نتیجه و رابطه علیت، نظم عمومی را تضمین و امکان فرار از مسئولیت کیفری را محدود می‌کند. به‌عنوان مثال، در جرایم ناشی از رانندگی بی‌احتیاط، تمرکز بر نتیجه (مثلاً مرگ یا آسیب بدنی ناشی از تصادف) به ترویج رفتارهای محتاطانه کمک می‌کند (محمدصادقی، ۱۳۹۵، ص ۱۸۲).

ساده‌سازی اثبات مسئولیت: تمرکز بر نتایج خارجی جرم (و نه الزامات روانی) فرآیند رسیدگی‌های قضایی را تسریع کرده و نقش پیشگیرانه جدی‌تری ایفا می‌کند.

➤ نقاط ضعف:

بی‌توجهی به عدالت فردی: این رویکرد گاه باعث مجازات افرادی می‌شود که ممکن است بدون قصد و نیت مجرمانه در یک حادثه دخیل بوده باشند. برای مثال، محکوم کردن فردی که بر اثر بی‌احتیاطی ولی بدون نیت به کسی آسیب رسانده است، ممکن است از منظر عدالت فردی ناعادلانه به نظر برسد (گلدوزیان، ۱۳۹۷، ص ۱۴۶). مشکل در تعریف تقصیر و رابطه علیت: گرچه عینی گرایی به نتایج ملموس توجه دارد، تعریف دقیق تقصیر یا تشخیص رابطه علیت میان رفتار و نتیجه در برخی موارد مانند حوادث پیچیده عملی دشوار است.

۲. ضرورت تلفیق یا تناسب‌سازی دو رویکرد

الف) نیاز به تلفیق در حقوق کیفری ایران

حقوق کیفری ایران هم‌زمان به اهداف عدالت فردی و عمومی توجه دارد؛ بنابراین تلفیق رویکردهای عینی و ذهنی برای دستیابی به این اهداف ضروری است.

عدالت فردی و جمعی: ابزار عینی گرایی برای تضمین نظم عمومی کافی است اما عدالت فردی، که هدف محوری حقوق اسلامی و قوانین کیفری است، بدون لحاظ نیت و انگیزه مرتکب ناقص باقی می‌ماند (اردبیلی، ۱۳۹۸، ج ۱، ص ۳۱۳).

قابلیت انعطاف با موارد مختلف: جرایم عمدی و غیر عمدی ماهیتاً متفاوت‌اند؛ بنابراین توجه به هر دو رویکرد در موارد خاص می‌تواند عدالت کیفری را بهتر تأمین کند.

حل مشکلات عملی: استفاده تلفیقی کاهش معایب هر دو رویکرد را ممکن می‌سازد. مثلاً در جرایم غیرعمدی تمرکز بر عینی‌گرایی، و در جرایم عمدی تمرکز بر ذهنی‌گرایی، اثبات مسئولیت کیفری را تسهیل می‌کند.

ب) لزوم تناسب‌سازی بر اساس نوع جرم

با توجه به ماده ۲۹۰ قانون مجازات اسلامی، قانون‌گذار در جرایم عمدی به لحاظ نیت و قصد مجرمانه (ذهنی‌گرایی) توجه کرده، اما در ماده ۲۹۱ درباره جرایم غیرعمدی، وقوع نتیجه و رعایت تقصیر (عینی‌گرایی) کافی دانسته است. این تلفیق هوشمندانه ضرورت تناسب‌سازی رویکردها را در حقوق ایران تأیید می‌کند (نوربها، ۱۳۹۶، ص ۱۸۵).

۳. پیشنهاد مدل تلفیقی بومی برای حقوق ایران

الف) معیارهای مدل پیشنهادی:

برقراری تعادل بین عدالت اجتماعی و فردی: مدل باید بتواند عدالت فردی را برای جرایم عمدی و عدالت اجتماعی را برای جرایم غیرعمدی تضمین کند. هماهنگی با اصول فقه اسلامی و نیازهای قضایی ایران: مدل می‌بایست با اصول شرعی همچون توجه به نیت در جرایم عمدی و توجه به نظم اجتماعی در جرایم غیرعمدی همخوانی داشته باشد.

ب) ساختار مدل پیشنهادی:

- تفکیک رویکرد در جرایم عمدی و غیرعمدی:
- در جرایم عمدی، تمرکز اصلی بر اثبات قصد و نیت مجرمانه باشد (ذهنی‌گرایی).
 - در جرایم غیرعمدی، رابطه علیت و عناصر مادی نقش اصلی در احراز مسئولیت کیفری ایفا کنند (عینی‌گرایی).
- به‌کارگیری نهادهای تعدیلی و تعویقی:
- وجود نهادهایی مانند تعلیق اجرای مجازات، آزادی مشروط و تخفیف‌های قانونی می‌تواند تناسبی میان این دو رویکرد ایجاد کند. به‌عنوان مثال، در جرایم با نیت خیرخواهانه اما نتیجه زیانبار، استفاده از ابزارهای تعدیلی عدالت را تضمین می‌کند (محمدصادقی، ۱۳۹۵، ص ۱۹۰).
- بازنگری در نظام اثبات:
- برای کاستن از مشکلات اثبات عنصر روانی در جرایم عمدی، باید از روش‌هایی چون:
 - تحلیل رفتارهای مجرمانه پیش و پس از جرم (قرینه‌سازی).
 - شهادت‌های الکترونیک و ابزارهای جدید فناوری استفاده کرد.

ج) نمونه پیشنهادی ماده قانونی:

«جرایم عمدی مبتنی بر وجود قصد و نیت خاص، و جرایم غیرعمدی بر اساس نتایج و رابطه علیت تحلیل و داوری می‌شوند. در موارد عدم قطعیت، نیت مجرمانه قابل استنتاج از شواهد و قرائن بیرونی است.»

جمع‌بندی تطبیقی

مدل پیشنهادی تلفیقی برای حقوق کیفری ایران تلاش می‌کند تا با توازن میان ذهنی‌گرایی و عینی‌گرایی، عدالت فردی را حفظ کرده و در عین حال نظم اجتماعی را تضمین نماید. این مدل، با استفاده از ابزارهای تعدیلی و روش‌های جدید اثبات، به کاهش ضعف‌های هر دو رویکرد پرداخته و راهکار مناسبی برای نظام قضایی ایران ارائه می‌کند.

نتیجه گیری

بررسی تطبیقی دیدگاه‌های عینی‌گرایی و ذهنی‌گرایی در حقوق کیفری ایران نشان‌دهنده رویکردی تلفیقی است که برای تأمین عدالت فردی و عمومی، به تناسب جرم و نتیجه مجرمانه توجه ویژه دارد. این نظام حقوقی، با بهره‌گیری از مبانی فقه اسلامی و اصول عدالت، در برخی موارد به قصد و نیت مجرمانه (ذهنی‌گرایی) و در برخی دیگر به تأثیرات بیرونی و نتایج ملموس جرم (عینی‌گرایی) تکیه می‌کند.

۱. جرایم عمدی و ذهنی‌گرایی

در جرایم عمدی، نظیر قتل عمد یا سرقت، عنصر روانی نقش تعیین‌کننده‌ای دارد و هدف اصلی، دستیابی به عدالت فردی است. در این موارد، قصد، نیت و انگیزه مرتکب به عنوان معیار اصلی مسئولیت کیفری تحلیل می‌شود. ماده ۲۹۰ قانون مجازات اسلامی تأکید دارد که برای جرایم عمدی، وجود قصد ارتکاب فعل و قصد نتیجه (مانند مرگ در قتل عمد) ضروری است. این رویکرد در هماهنگی با فقه اسلامی است، زیرا از منظر شرعی نیز نیت نقش کلیدی در تمایز بین گناه عمدی و خطا ایفا می‌کند.

۲. جرایم غیرعمدی و عینی‌گرایی

در جرایم غیرعمدی، نظیر قتل ناشی از بی‌احتیاطی یا تخلفات ناشی از تقصیر، عنصر روانی الزام‌آور نیست و تمرکز اصلی بر وقوع نتیجه و رابطه علیت میان فعل مرتکب و نتیجه است. ماده ۲۹۱ قانون مجازات اسلامی به‌طور واضح نشان می‌دهد که در جرایم ناشی از تقصیر، صرف وجود سهل‌انگاری و رابطه سببی میان عمل و نتیجه برای اثبات مسئولیت کیفری کفایت می‌کند. این رویکرد با هدف تضمین امنیت عمومی و پیشگیری از رفتارهای خطرناک اتخاذ شده است.

۳. نقاط قوت و ضعف هر رویکرد

هر رویکرد در تأمین عدالت کیفری دارای نقاط قوت و ضعف است: ذهنی‌گرایی: به عدالت فردی و اخلاق توجه دارد اما اثبات نیت دشوار است. عینی‌گرایی: ساده‌سازی اثبات جرم و تضمین نظم عمومی، اما بی‌توجهی به انگیزه و نیت ممکن است عدالت فردی را قربانی کند.

۴. ضرورت تلفیق در نظام حقوق کیفری ایران

نظام حقوق کیفری ایران به تناسب نوع جرم، از هر دو رویکرد بهره می‌گیرد:

- جرایم عمدی با رویکرد ذهنی‌گرایی تحلیل می‌شوند.
- جرایم غیرعمدی با رویکرد عینی‌گرایی بررسی می‌شوند.

این مکانیسم تلفیقی ضمن رعایت اصول عدالت کیفری، انعطاف مناسبی برای رسیدگی به موارد مختلف را فراهم می‌آورد. برای نمونه، در مواردی که تقصیر و نیت توأمان دخیل هستند، قانون‌گذار شرایط وقوع جرم را تلفیق کرده و هر دو بعد روانی و مادی را در نظر می‌گیرد.

۵. مدل پیشنهادی برای آینده حقوق کیفری ایران

برای بهبود نظام کیفری ایران، پیشنهاد می‌شود که تلفیق دو رویکرد به‌صورت نظام‌مند اجرا گردد:

در جرایم عمدی، نیت و قصد به‌عنوان ارکان اصلی مسئولیت کیفری باقی بمانند. در جرایم غیرعمدی، علاوه بر توجه به تقصیر، امکان تعدیل مجازات بر اساس انگیزه‌های خاص (مانند حسن نیت) فراهم باشد. استفاده از ابزارهای نوین اثبات، همچون تحلیل‌های قرینه‌ای مبتنی بر رفتار و مدارک خارجی، می‌تواند نقص اثبات عنصر روانی جرم را کاهش دهد. نتیجه مجرمانه در نظام کیفری ایران ترکیبی از دو رویکرد عینی‌گرایی و ذهنی‌گرایی است که تلاش می‌کند میان عدالت فردی و اجتماعی، با تکیه بر مواد قانونی، اصول فقهی، و رویه قضایی، توازن برقرار کند. این رویکرد بهترین راه‌حل برای تضمین اثربخشی مدیریت جرایم عمدی و غیرعمدی در چارچوب عدالت کیفری است.

۱. آخوندی، م. (۱۳۹۶). آیین دادرسی کیفری. ج ۱. تهران: شرکت سهامی انتشار.
۲. اردبیلی، م. (۱۳۹۸). حقوق جزای عمومی (ج ۱ و ۲). تهران: نشر میزان.
۳. تحریرالوسیله، امام خمینی (ره). (ج ۲). قم: مؤسسه نشر آثار امام خمینی.
۴. رایجیان اصلی، ک. (۱۳۹۵). مبانی حقوق کیفری (ج ۱). تهران: نشر سمت.
۵. گلدوزیان، ا. (۱۳۹۷). حقوق جزای عمومی. تهران: انتشارات مجد.
۶. محمد صادقی، ح. (۱۳۹۵). حقوق جزای اختصاصی. تهران: نشر میزان.
۷. ----- (۱۳۹۴). جرایم علیه اشخاص. تهران: نشر میزان.
۸. نوربها، ر. (۱۳۹۶). زمینه حقوق جزای عمومی. تهران: گنج دانش.
۱. (A. Garçon, ۲۰۱۳. Droit pénal général, Paris: Dalloz).
۲. (P. H. Robinson, ۲۰۱۳). Criminal Law (۲nd ed.). Aspen Publishers.
۳. (P. H. Robinson, ۲۰۱۳). Criminal Law. ۲nd Ed. Aspen Publishers, p. ۹۶.
۴. (B. C. & Hogan, ۲۰۲۱). Criminal Law (۱۶th Edition), Oxford: OUP.